

ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԽՍՀՄ-ում
1940-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XX դ. 30-50-ական թթ. ԽՍՀՄ պատմության մեջ բնութագրվում են որպես լայն կիրառում ստացած մարդկային հոծ զանգվածների վրա գործադրվող բռնաճնշումների և նույնիսկ ամբողջական ժողովուրդների վերաբնակեցումներով: Արդյունքում զգալի փոփոխություններ կրեց երկրի տարբեր շրջանների ժողովրդագրական քարտեզը, և նույնիսկ Ատալինի մահից ու նրա վարչակարգի վերակերպումից հետո բռնադատված էթնոսների արդարացումով ու ոչ լիարժեք վերադարձով իրավիճակը լիովին չհաջողվեց շտկել: Ցավոք, հայ բնակչությունը, որը բնակվում էր ոչ միայն Հայկական ՍՍՀ-ում ու Անդրկովկասում, այլև ԽՍՀՄ-ի այլ վայրերում, ևս չխուսափեց այդ բռնաճնշումներից ու իր հոծ զանգվածների վերաբնակեցումից:

Անկասկած, *աշխատանքային վերաբնակիչների* ու հատուկ *վերաբնակիչների կատեգորիաների* ի հայտ գալու հենց սկզբից էլ հայ բնակչությունը ևս ընդգրկվեց մարդկային զանգվածների հոսքի հոր-ձանուտի մեջ:

Եթե 1920-30-ական թթ. զանգվածային բռնաճնշումների, աքսորի ու վերաբնակեցման էին ենթարկվում հիմնականում դասակարգային պատկանելության ու այլախոհության հիման վրա, որտեղ բռնադատվածները չէին տարանջատվում իրենց ազգային կամ էթնիկ պատկանելությամբ, ապա Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, դրա ընթացքում և հետպատերազմյան առաջին տարիներին մարդկանց բռնագաղթումների գործընթացում տեղի է ունենում զգալի անցում սոցիալ-դասակարգային սկզբունքից դեպի ազգային ու էթնիկ սկզբունքները: Էթնիկ սկզբունքը հատկապես վառ արտահայտվեց մինչև 1952 թ. շարունակվող ԽՄՀՄ ցամաքային սահմանի գրեթե ողջ երկայնքով ձգվող զանգվածային բռնագաղթների ժամանակ: Սովորաբար բռնագաղթի էին ենթարկվում այն ազգությունների ներկայացուցիչները, որոնց հայրենակիցները կազմում էին սահմանամերձ պե-

տությունների հիմնական բնակչությունը, նույնիսկ եթե կասկածներ կային, որ այս կամ այն ազգությունների ներկայացուցիչները կարող են չափից ավելի հոգևոր-մշակութային կապեր ունենալ ԽՍՀՄ պոտենցիալ թշնամի-պետությունների հետ, կամ դա արվում էր ֆաշիստական զավթիչներին օգնություն ցուցաբերելու բացահայտ մեղադրանքով¹:

Ստալինյան ռեժիմի ժամանակ բռնադատման ենթարկված հայ բնակչության մի ստվար հատվածը վերոնշյալ եզրահանգումների տակ անցկացնելուց կարելի է հանգել, որ նրանց մեջ կային թե՛ սոցիալ- դասակարգային կատեգորիայով անցնող անձինք (կուլակներ, աշխատանքային վերաբնակներ), թե՛ գերմանական օկուպացիայի ժամանակ զավթիչներին օգնություն ցուցաբերածներ (այս կատեգորիայի մեջ են նաև Ղրիմի բռնագաղթված հայերը, նախկին ռազմագերիները, վերմախտի կազմում ծառայած հայ զինվորականները): Ինչ վերաբերում է պոտենցիալ թշնամներին օգնություն ցուցաբերելու կասկածանքով բռնադատվածներին, ապա այս դասակարգումը նաև բավարարում է 1949 թ. բռնագաղթվածներին, որոնք հատուկ բնակավայրերում անցնում էին «դաշնակներ» կատեգորիայով: Սառը պատերազմի բուռն ծավալումը և սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը ևս ծանրակշիռ պատճառներ կարող էին լինել՝ ստիպելու համար ստալինյան վարչակարգին կասկածանքով վերաբերվել հայ բնակչության նկատմամբ՝ նրա մեջ որոնելով ու «գտնելով» ԱՄՆ-ի ու այլ իմպերիալիստական պետությունների պոտենցիալ գործակալների:

Հայկական տարրի՝ որպես այդպիսին, առաջին զանգվածային բռնագաղթը ԽՍՀՄ տարածքում, համաձայն վերոնշյալ հիմնավորումների, իրականացվեց 1944 թ. հունիսի 2-ի Պաշտպանության պետական կոմիտեի հրամանագրով: Ընդհանրապես, 1944 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ղրիմի թերակղզին զրկվեց իր հիմնական բնակչությունը կազմող թաթարներից, հույներից, հայերից, բուլղարներից և այլ ազգություններից: Նշված ժամանակահատվածում ընդհանուր առմամբ Ղրիմից հատուկ կոնստիգենտների (թաթարների, հայերի, բուլղարների-

¹ Земсков В. Н., Спецпоселенцы в СССР 1930-1960, Москва, 2005, с.76-77.

րի, հույների) տարհանումն ավարտված էր, ինչի մասին գեկուցվում էր Լ. Բերիայի կողմից Ստալինին: Համաձայն այդ գեկույցի՝ ընդհանուր առմամբ Ղրիմից տարհանվել է 225009 մարդ, որից՝ 183155 թաթար, 12242 բուլղարացի, 15040 հույն, 9621 հայ, 11119 գերմանացի, նաև արտասահմանյան քաղաքացիներ՝ 3652 մարդ²: Այսինքն, տվյալ ժամանակահատվածում Ղրիմից տարհանված բնակչության մոտավորապես 4,27 % -ը կազմում էին Ղրիմի հայերը:

Անդրադառնալով Ղրիմի հայության բռնագաղթի պատճառներին ու դրանց դասակարգմանը վերոնշյալ պատճառային կատեգորիաներում՝ ապա կարելի է եզրահանգել, որ հայությունը տվյալ պարագայում դարձավ գերմանացի զավթիչների հետ համագործակցության մեղադրանքի զոհը, ինչպես և Ղրիմից բռնագաղթված մյուս էթնոսները: Այս մասին են վկայում, օրինակ, Լ. Բերիայի նամակը Ի. Վ. Ստալինին առ 29-ը մայիսի, 1944 թ., որտեղ ասվում է՝

«...Հայ բնակչությունը բնակվում է Ղրիմի շրջանների մեծ մասում: Հայ բնակչությամբ խոշոր բնակավայրեր չկան: Գերմանացիների կողմից կազմակերպված հայկական կոմիտեն ակտիվորեն համագործակցել է գերմանացիների հետ և տանում էր խոշոր հակախորհրդային գործունեություն:

Աիմֆերոպոլ քաղաքում գոյություն է ունեցել գերմանական հետախուզական «Ղրոմենդան» կազմակերպությունը՝ նախկին դաշնակցական զենքերալ Ղրոյի գլխավորությամբ, ով ղեկավարում էր Կարմիր բանակի դեմ իրականացվող հետախուզական աշխատանքը, և այդ նպատակով ստեղծել էր մի շարք հայկական կոմիտեներ Կարմիր բանակի թիկունքում լրտեսական ու քայքայիչ աշխատանքների համար և հայկական կամավորական լեգեոնների կազմակերպմանն աջակցելու համար:

Հայկական ազգային կոմիտեները Բեռլինից ու Ստամբուլից ժամանած էմիգրանտների ակտիվ մասնակցությամբ աշխատանք էին տանում «անկախ Հայաստանի» քարոզչության համար:

² Бугай Н.Ф., Депортация народов Крыма, Москва, 2002, с. 90.

Գոյություն են ունեցել այսպես կոչված «հայկական կրոնական համայնքներ», որոնք, կրոնական ու քաղաքական հարցերից բացի, զբաղվում էին հայերի մեջ առևտրի ու մանր արդյունաբերության կազմակերպմամբ: Այս կազմակերպությունները գերմանացիներին օգնություն էին ցուցաբերում, հատկապես Գերմանիայի պատերազմական կարիքների համար «միջոցների հավաքման ճանապարհով»:

Հայկական կազմակերպությունների կողմից ձևավորվել է այսպես կոչված «Հայկական լեգեոնը», որը պահվում էր հայկական համայնքների հաշվին:

ՆԳԺԿ-ն նպատակահարմար է գտնում Ղրիմի տարածքից իրականացնել բոլոր բուլղարների, հույների ու հայերի տարահանումը³:

Այս փաստաթղթում նշվում է նաև Ղրիմում հաշվառման առնված հայ բնակչության ընդհանուր թվակազմը՝ 9919 մարդ: Այսինքն, Ղրիմի հայ բնակչությունը, որը դարեր շարունակ ապրել ու արարել է այս տարածքում՝ արդեն իսկ համարվելով թերակղզու հիմնական բնակչության բաղկացուցիչ մասը, գրեթե ամբողջությամբ՝ 97 տոկոսով, ենթակա էր տարահանման, ինչը և իրագործվեց: Ինչպես և Ղրիմի թաթարները, կալմիկները, չեչեններն ու ինգուշները, կարաչայները, չերքեզները, գերմանացիներ և բազում այլ ազգություններ, Ղրիմի հայությունը ևս դարձավ համատարած անհիմն մեղադրանքի զոհը և աքսորվեց իր բնակության վայրից: Ղրիմի հայության ճակատագիրը ոչնչով չի տարբերվում մյուս՝ «բռնդատված» ազգությունների բախտից, և վստահորեն հայությանը ևս կարելի է անցկացնել «բռնադատված ազգությունների» կատեգորիայի ներքո: Դրա համար առկա են բոլոր հիմքերը՝ բռնագաղթն իրականացվեց գերմանական զավթիչների հետ համագործակցություն ունենալու համատարած մեղադրանքի հիման վրա, իրականացվեց՝ ելնելով միմիայն ազգային պատկանելությունից՝ հաշվի չառնելով ոչ մի բացառություն և արդարացում: Պնդումը, որ Ղրիմի հայ բնակչությունը դարձավ գերմանական զավթիչների հետ համագործակցման մեջ անհիմն կասկածանքի զոհը, երևում է նաև ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ի Հատուկ բնակավայրերի բաժնի աշխատանքների մասին հետևյալ զեկույցում.

³ Նույն տեղում, էջ 90:

<...> «Դրին: 1941 թ. դեկտեմբեից 1942 թ. հունվարը Սիմֆերոպոլ քաղաք էին ժամանում արտասահմանյան դաշնակցական կենտրոնների մի շարք էմիսարներ՝ գլխավորապես Բեռլինից:

Գեներալ Դրո Կոնոնյանը՝ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության նախկին ռազմական նախարարը, որը արտագաղթել էր Բեռլին, հանդիսանում էր Լեհաստանում նավթահանքերի սեփականատեր, ղեկավարում էր «Վալլի» մարմնի գերմանական հետախուզության հայկական մասնաճյուղը և այլն...⁴»:

Դրիմից տեղահանված հայ բնակչությունը տեղաբաշխվում էր խորհրդային Միության տարբեր վայրերում ստեղծված հատուկ բնակավայրերում՝ հիմնականում Սվերդլովսկի, Մոլոտովի, Կեմերովոյի մարզերում, Բաշկիրական ԻԽՍՅ-ում, Ղազախստանում ու Ուզբեկստանում: Սոյուսակ 1-ում տրված են բռնագաղթի ենթարկված դրիմահայերի տեղաբաշխումը ԽՍՀՄ տարբեր մարզերով՝ 1953 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ:

Խորհրդային Միության տարածքում հայ բնակչության հաջորդ զանգվածային տեղահանությունները տեղ գտան 1949 թ.: Հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը Հայաստանում իրագործվեց ստալինյան բռնությունների ևս մի մասշտաբային գործողություն՝ զանգվածային տեղահանության ու աքսորի ենթարկվեց Հայաստանի բնակչության մի ստվար հատվածը: Գործողության հիմք հանդիսացավ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի թիվ 2214-356cc զաղտնի որոշումը առ 29-ը մայիսի 1949 թ.՝ Ստալինի ստորագրությամբ: Ընդ որում, այս հերթական բռնությունները տարածվեցին ոչ միայն Հայաստանի հարևան հանրապետությունների հայ բնակչության վրա, այլ նաև Հյուսիսային Կովկասի, խորհրդային տարածքի՝ սևծովյան ափամերձ տարածքների վրա: Այս գործողությունը հետպատերազմյան շրջանում ամենևին էլ առաջին ծավալուն բռնությունը չէր: Մինչ այդ՝ 1948 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հունիսի 2-ի հրամանագրի հիման վրա անցկացված միջոցառումներով իրականացվեց Հայաստանի կոլտնտեսական գյուղացիության մի ստվար զանգվածի արտաքսումը

⁴ Նույն տեղում, էջ 96:

երկրի հեռավոր շրջաններ⁵։ Այս որոշմամբ ընդհանուր առմամբ հանրապետությունից արտաքսվեց 404 մարդ⁶՝ պորտաբույծ կյանք վարելու և աշխօրերը չկատարելու համար, որոնք հատուկ վերաբնակիչների մասին փաստաթղթերում, սակայն, անցնում էին ոչ թե ազգային պատկանելությամբ, այլ «պորտաբույծներ» (туземцы) կատեգորիայով։

Հատուկ բնակավայրերի թվակազմի, դրանցում ընդգրկված անձանց ազգային պատկանելության մասին տարատեսակ աղբյուրներում 1949 թ. Հայկական, Վրացական, Սղրբեջանական ՍՍՀ-ներից, Ղրիմից, Օդեսսայից ու ՌիսՖՅՀ տարածքից տեղահանվածները (որոնց թվում էին ոչ միայն հայեր, նաև կային թուրքեր, թուրքահպատակներ, նախկին թուրքահպատակներ, հույներ, հունահպատակներ, նախկին հունահպատակներ) գրանցված են որպես «Անժոմյան ափից» հատուկ վերաբնակիչների կոնտինգենտ։ Իսկ այս կոնտինգենտում որպես առանձին ենթակոնտինգենտ հայազգի տեղահանվածները գրանցված են «դաշնակներ» անվանումով⁷։ Ընդ որում, որպես տարաբնակեցման վայր հայազգի տարագիրների համար ընտրվել էր այս անգամ Սլթայի երկրամասը, թուրքերի համար՝ ՌիսՖՅՀ Տոմսկի մարզը, հույների համար՝ Ղազախական ԽՍՀ Հարավղազախստանյան և Զամբուլի երկրամասերը⁸։

Որոշման իրագործումն ընթացել է շատ արագ, առանց լուրջ միջադեպերի, ինչի համար էլ Հայաստան էին նախօրոք ժամանել պետական անվտանգության նախարարության մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ 2-րդ գլխավոր վարչության պետի տեղակալ, զեներալ-լեյտենանտ Յու. Եդունովի գլխավորությամբ՝ ունենալով Լիտվայից զանգվածային աքսորումների կազմակերպման թարմ փորձը⁹։

⁵ Վիրաբյան Ա., Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում (1945-1957 թթ.), (պատմական գիտությունների դոկտորի ատենախոսություն), Ե., 2001, էջ 231։

⁶ Նույն տեղում, էջ 237։

⁷ http://www.tiada.nsk.ru/~history/author/Russ/Z/Zemskov/Articles/HI_USSR.HTM

⁸ Մանուկյան Ա., Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Ե., 1999, էջ 230։

⁹ Վիրաբյան Ա., նշվ աշխ., էջ 241։

Ընդհանուր առմամբ այս գործողությանը Հայաստանից աքսորվեց 2935 ընտանիք՝ 13272 մարդ¹⁰: Աքսորվածներին ներկայացված հիմնական մեղադրանքներն էին տարբեր տարիներին ՀՀ Ղաշնակցության անդամ լինելը, պատերազմի տարիներին գերեվարվելն ու վերմախտի «հայկական լեգեոնում» ծառայելը¹¹: Վերջիններս կազմում էին Հայաստանից արտաքսվածների մոտ 1/3 մասը՝ 879 ընտանիք¹²: 1946-1948 թթ. Հայաստան ներգաղթած սփյուռքահայերի շրջանում ևս խորհրդային հատուկ ծառայություններն ու ՆԳՆ-ն «գտան» «ղաշնակներ» ու աքսորի ենթարկեցին մյուսների հետ միասին, սակայն նրանց թիվը՝ 350 ընտանիք(1454 մարդ)¹³, այնքան մեծ տոկոս չի կազմել 1949 թ. բռնագաղթվածների մեջ (ընդամենը նրանց 11%-ը, իսկ հայրենադարձների՝ ընդամենը 1,6%-ը):

«Սևծովյան ափից» կատեգորիայով 1949 թ. բռնագաղթի ենթարկվեց 57680 մարդ¹⁴: Նրանց թվում ամենամեծ թիվն էին կազմում ազգությամբ հույն բռնագաղթվածները՝ 1953 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ նրանց թիվը վերոնշյալ կատեգորիայի մեջ ըստ ցուցակի կազմում էր 37352 մարդ: Հաջորդը իրենց թվակազմով գալիս են հայերը՝ «ղաշնակներ» անվամբ՝ ըստ ցուցակի 15486 մարդ,ինչը կազմում է վերոնշյալ կոնտինգենտի մոտավորապես 27%-ը:

Ցավոք, ստույգ տվյալներ չկան Վրացական ու Ադրբեջանական ԽՍՀ-ներից, Սևծովյան ափամերձ շրջաններից ու Կրասնոդարի երկրամասից 1949 թ. բռնագաղթի ենթարկված հայերի ստույգ թվի վերաբերյալ: Այդպիսի մոտավոր հաշվարկ կարելի է կատարել հետևյալ կերպ. եթե հաշվի առնենք Հայկական ԽՍՀ-ից 1949 թ. բռնագաղթվածների թիվը 13272 մարդ, իսկ 1953 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հատուկ վերաբնակիչների ցուցակներում «Սևծովյան ափից» կատեգորիայի «ղաշնակներ» ենթակատեգորիայով անցնում էր 15486 մարդ, ապա կոպիտ հաշվարկներով (առանց հաշվի առնելու 1949-1953 թթ. մահա-

¹⁰ Մանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 231:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 238:

¹² Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 242:

¹³ Земсков В. Н., նշվ. աշխ., էջ 247:

¹⁴ http://www.tuad.nsk.ru/~history/author/Russ/Z/Zemskov/Articles/HI_USSR.HTM

ցածների ու աքսորից ազատվածների թիվը, ինչը շատ փոքր է եղել տվյալ ժամանակահատվածի համար), կստացվի, որ Հայկական ԽՍՀ-ից դուրս վերոնշյալ ենթակատեգորիայով անցնում էր մոտավորապես 2200 մարդ: Ծնելիության և մահացության մասին տվյալները տրվում են Վ.Ն.Ջեմսկովի աշխատության մեջ, սակայն այդ տվյալները վերաբերում են միայն «Սևոսկյան ափից» ընդհանուր կատեգորիային՝ 1241 ծնված, 1179 մահացած: Այստեղից երևում է, որ այս ցուցանիշը ոչ մի էական ազդեցություն չի կարող ունենալ մեր հաշվարկների վրա: Ինչ վերաբերվում է աքսորից ազատման դեպքերին, ապա 1949-1953 թթ. բողոքների քննարկումների արդյունքում աքսորից ազատվել է ընդամենը 876 հայ Ալթայի երկրամասից¹⁵:

Եթե Ղրիմի հայության բռնագաղթը կարելի է վստահաբար բնորոշել որպես զուտ ազգային պատկանելության, համընդգրկուն մեղադրանքի վրա հիմնված համատարած բռնարարք, ինչ Ղրիմահայությանը տալիս է «բռնադատված ժողովրդի» կարգավիճակը, ապա 1949 թ. Հայաստանում ու հարևան հանրապետություններում հայության նկատմամբ բռնությունների դեպքում այդպիսի սահմանումը տարածելը բավականին վիճելի հարց է թվում: Մի կողմից, առկա են հետևյալ փաստարկները. եթե այդ գործողությունն իրականացվել է որպես յուրատեսակ «պատիժ» երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ աշխարհասփյուռ հայության մի փոքր հատվածի կողմից գերմանացիների հետ համագործակցություն կազմակերպելու կամ վերմախտի կազմում խորհրդային զորքերի դեմ կռվելու համար, ապա նմանատիպ գործողությունները չէին կարող օբյեկտիվ լինել հենց թեկուզ իրենց ծավալային ընդգրկման առումով: Հայ ժողովուրդը Մեծ հայրենականի ժամանակ իր ուժերից վեր ներդրում է ունեցել ֆաշիստական զավթիչների դեմ պայքարում, իսկ նրա մի չնչին հատվածի ներկայացուցիչների կողմից վերմախտի «Հայկական լեգեոնում» ծառայելը գլխավորապես եղել է ստիպողական, հարկադրված ու ժամանակավոր քայլ: Խորհրդային պետության այդ ժամանակվա միջազգային վարկի, երկրի ներսում հաղթանակած ստալինյան կարգերի իդեալականացման ու

¹⁵ Земсков В. Н., նշվ. աշխ., էջ 169:

փառաբանման, ինչպես նաև հասարակական «աչալրջության» ու պետական հարկադրանքի մարմինների կողմից խստագույն վերահսկողության պայմաններում ոչ մի սպառնալիք չէր կարող լինել նաև երկրի ներսում հակախորհրդային լուրջ գործունեության ծավալման համար, մասնավորապես, «Դաշնակցության» կողմից: Բռնությունն իրականացվել է ոչ թե հայ բնակչությանը ներկայացված զանգվածային մեղադրանքի հիման վրա, այլ՝ հատուկ ենթակատեգորիայով («դաշնակներ»), այսինքն, որպես ծեական հիմք ընդունվել է հիմանկանում նախկինում «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ լինելը և գերեվարվելն ու «Հայկական լեգեոնում» ծառայելը:

Մյուս կողմից, սակայն, վերմախտի ազգային լեգեոններ ստեղծվել են նաև ԽՍՀՄ տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների համար, մասնավորապես, վրացիների, ադրբեջանցիների, Միջին Ասիայի ժողովուրդների, լատիշների, էստոնացիների, կազակների և այլն, և դրանց ստեղծման գործում ու նացիստների հետ համագործակցություն ծավալելու մեջ կարելի էր մեղադրել նաև այդ և բազում այլ ժողովուրդների ու նրանց մեջ գործող ազգային կազմակերպություններին ու կուսակցություններին: Սակայն, առանձնացնելով հենց «Դաշնակցությանը» այդպիսիների շարքից, ստալինյան իշխանությունները, անշուշտ, ցուցեբերել են յուրատեսակ միտում՝ ուղղված հենց հայ ժողովրդի դեմ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

Դրիմի հայերի և 1949 թ. բռնադատված հայերի տեղաբաշխումն ըստ տարածաշրջանների 1953 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ¹⁶

ՀԱՏՈՒԿ ԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՎԱՅԵՐԸ	ԴՐԻՄԻ ՀԱՅԵՐԸ	«ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ»
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	8570/8310* մարդ	15486/15395 մարդ
Դաջախական ԽՍՀ	575	17
Ուզբեկական ԽՍՀ	381	-
Կենտրոնի մարզ	1385	3
Կրասնոյարսկի երկրամաս	8	27
Ալթայի երկրամաս	-	15437
Նովոսիբիրսկի մարզ	7	2
Մոլոտովյան մարզ	1835	-
Տոմսկի մարզ	3	-

¹⁶ Միլուսակի տվյալները վերցված են Վ.Ն. Զեմսկովի նշված գրքից

* Ըստ ցուցակի / առկա են

Ավերդյովսկի մարզ	2858	-
Տյումենի մարզ	1	-
Իրկուտսկի մարզ	26	-
Տաթիկական ԽՍՀ	121	-
Տուլայի մարզ	2	-
Բաշկիրական ԻԽՍՀ	941	-
Խաբարովի երկրամաս	7	-
Մարիական ԻԽՍՀ	282	-
Յակուտական ԻԽՍՀ	12	-
Կիրովի մարզ	9	-
Մոսկվայի մարզ	23	-
Մուրմանսկի մարզ	1	-
Թուրքմենական ԽՍՀ	1	-
Թաթարական ԻԽՍՀ	83	-
ՆՊՆ ուղղիչ- աշխատանքային ճամբարներում և հատուկ կառույցներում	7	-
Հեռավոր հյուսիս	1	-
Ամուրի մարզ	1	-

**ЛЕВОН ФАРМАНЫАН
ИИ НАН РА**

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ АРМЯН В СССР В 1940-Х ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

30-40-е годы XX столетия в истории СССР характеризуются как эпоха депортации, выселения и насилия в отношении широких людских масс. В результате значительным изменениям подверглась демографическая карта различных частей страны.

Армяне, как и представители всех народностей, проживающих в СССР, сразу же после появления категорий трудовых и спецпоселенцев, были втянуты в невообразимый круговорот насильственной миграции. И если в 1920-30-х годах массовые репрессии осуществлялись в основном на базе классовой принадлежности и инакомыслия, где репрессированные не делились на национальную или этническую основы, то уже в преддверии Великой отечественной войны и в последующих годах происходит значительный переход от социально-классового принципа репрессий к национальному и этническому.

Первое массовое выселение армянского элемента как такового произошло на основе указа ГКО от 2-го июня 1944 г. В течение мая-июня 1944 г. наряду с крымскими татарами, греками, болгарями, выселению подверглись также крымские армяне. Армянское население Крыма подверглось выселению без права возврата, только на основе национальной принадлежности и тотального обвинения, что и дает основание квалифицировать крымских армян в категории "репрессированных народов".

В 1949 г. представители армянского народа подверглись еще одной массовой депортации, на основе тайного решения СМ СССР N 2214-356сс от 29 мая 1949 г. с подписью Сталина.